

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.17.548 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 415.63:415.641

УРАИМОВ КУБАНЫЧБЕК ОМУРАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КОШМОК СӨЗДӨР ЖАНА АЛАРДЫН
ТУТУМДУК, МААНИЛИК, ФУНКЦИОНАЛДЫК БҮТҮНДҮГҮ**

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертация И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин лингвистика кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мусаев Сыртбай Жолдошевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим
филология илимдеринин кандидаты
Осмонова Наргүл Ыманалиевна

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 28-сентябрында саат 10.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн түзүлгөн Д 10.17.548 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспектиси, 27.
<http://www.bhu.kg>

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин (720071, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспектиси, 27), илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 27-августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

С.К.Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Жалпы түрк тилдериндегидей эле кыргыз тилинде да татаал сөздөрдүн жалпы лингвистикалык табияты жөнүндөгү маселер ушу бүгүнкү күнгө чейин канааттандыруу деңгээлде изилдөөгө алынбаган, анын илимий-теориялык маселелери да так чечилбеген, терең изилденбеген. Маселен, А.А.Юлдашев «сложные слова, которыми изобилуют тюркские языки, до сих пор не получили удовлетворительной разработки ни в словарях, ни в грамматических описаниях» деп, бир караганда жөнөкөй эле көрүнгөн маселе жалпы илимий-теориялык негизде терең анализге алынбай, анын практикалык маселелери алгылыктуу чечилбей, сөздүк түзүү жумуштарында алар алигече сөздүктүн сөз тизимине (словник) алынбай, реестр сөз катары өзүнчө берилбей келе жатканын белгилейт.

Академик Б.Ө.Орузбаева өзүнүн сөз жасоо проблемасы боюнча жүргүзгөн изилдөөсүндө «но, несмотря на это, проблема аналитического способа словообразования во всех своих деталях до конца еще не решена. Более того, по некоторым вопросам ее встречается порою весьма противоречивые суждения и утверждения. В отдельных же тюркских языках, в частности киргизском это проблема является одной из наименее разработанных» - деп, татаал сөз проблемасын сөз жасоо аспектисинде да, аналитикалык-номинативдик лексикалык бирдик аспектисинде да терең изилдөө зарылчылыгын көрсөтөт.

Арийне, биз кыргыз тилинде кошмок сөздөрдүн жасалуу ыкмасын сөз жасоонун салт болуп калган аналитикалык же синтаксистик ыкмасы деп атоо менен, анын ишке ашуу механизминин сөз бириктирүү (словосложение) деген термин аркылуу атоону негиздүү дейбиз. Анткени эки же андан ашык толук маанилүү лексема (сөздүн көп маанилеринин ичинен конкреттүү кеп кырдаалына ылайык колдонулган гана мааниси лексема же лексемалык маани деп аталат) өзара биригип, бир гана лексикалык бирдиктин жаралышын шарттайт. Бул лексикалык толук маанидеги эки же андан көп сөздөн бир лексеманын жаралышы аркылуу түшүндүрүлсө, экинчиден, жаңы сапаттагы, өтмө жаңы маанидеги ошол жаңы сөз мурдагы эле бир нече «эски» сөздөрдүн биригиши аркылуу лексикализацияланып кетиши менен түшүндүрүлөт, б.а. жаңы маанидеги туунду сөз мурдагы эле «эски сөздөрдүн» биригишинен экинчи атоо (вторичная номинация) теориясынын негизинде жаралат. Татаал сөздөрдүн жаралышында синтетизм эмес, аналитизм өзгөчө мааниге ээ экендигин белгилебей коюуга мүмкүн эмес. Тилдин өз табиятындагы ушул кырдаал жана кыргыз тил илиминде сөз жасоо проблемасынын аспектисинде татаал сөздөрдүн жасалышы, анын механизмдеринин бири катары сөз бириктирүү, эркин сөз айкаштарынын лексикализациялануу процесси, алардын структура-семантикалык моделдери сыяктуу илимий-теориялык да жана ага негизделген практикалык да маселелеринин алиге чейин атайын иликтенбеген бойдон калып жатышы аталган проблеманын **актуалдуулугун** айгинелейт. Демек, мындан кыргыз тилиндеги атооч (именное маанисинде) кошмок сөздөрдүн

аналитикалык-номинативдик, лексика-синтаксистик бирдик катары лингвистикалык табиятын аныктоо жана тилдин лексико-грамматикалык системасындагы оордун көрсөтүү изилдөөнүн **негизги максаты** болуп эсептелет.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **меселелер** талкууга алынды:

- кошмок сөздүн теориялык негизи жана анын номинация (вторичная номинация) жана мотивация теориялары менен болгон карым-катышы;
- кошмок сөздүн уюшулуу, жасалуу жолдору, андагы лингвистикалык процесстер, сөз бириктирүүнүн механизмдери, кошмок сөздүн башка өзүндөй тизмектер менен болгон карым-катышы, айырмачылыгы;
- кошмок сөздөрдүн структура-грамматикалык типтери, модель-үлгүлөрү;
- кошмок сөздөрдү лексика-семантикалык, тематикалык топторго жиктөө;
- кошмок сөздөрдүн орфографияланышы ж.б.у.с.

Арийне, биздин изилдөөнүн максатына жана анда каралуучу маселелердин мүнөзүнө жараша биз кошмок сөздөрдү сөз жасоонун аналитикалык ыкмасы аркылуу жасалган аналитикалык-номинативдик бирдик катары аныктоо менен, кошмок сөздөрдүн жасалышын тилде мурдатан колдонулуп келген толук маанилүү «эски» эле эки же андан ашык сөздөрдүн өзара тизмектеше алуу комбинациясынын негизинде экинчи атоо аркылуу (вторичная номинация) биригиши катары белгилейбиз. Ал эми кошмок сөздөрдү жасоонун механизми катары сөз бириктирүүнү (словосложение) эсептейбиз.

Изилдөөнүн **объектиси** катары кошмок сөз алынса, изилдөөнүн конкреттүү **предмети** катары атооч кошмок сөздөр жана алардын лингвистикалык табияты, структуралык, маанилик типтери, моделдери, жаралуу, өнүгүү жана номинация маселелери алынды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөө ишинде кыргыз тилининдеги атооч татаал сөздөрдүн кошмок сөз түрү алгачкы жолу ар тараптуу жана терең талдоого алынып, алардын лингвистикалык табияты ачылып, негизги дискреттик белгилери аныкталып, жасалуу жолдору көрсөтүлдү, структуралык типтери менен үлгү-моделдери айкындалып, өнүгүү, калыптануу закон ченемдүүлүктөрү белгиленди. Атооч кошмок сөздөрдүн тилди ички мүмкүнчүлүктөрдүн эсебинен байытуудагы, лексикалык корду арттыруудагы аткарган зор кызматы көрсөтүлүп, кошмок сөздөрдүн теориялык негизин ономазиологиялык аспектиде мотивация жана номинация теориялары менен тыгыз карым-катышта кароого аракеттер жасалды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын негизинде атооч кошмок сөздөр

кыргыз тилиндеги сөз жасоо проблемасынын бир өңүрү, бир өңүтү экендиги атайын баса белгиленип, жалпы законченемдүүлүктөрү көрсөтүлдү. Кыргыз тилинин сөз жасоо системасында кошмок сөздөр бир туташ, чулу лексика-синтаксистик номинативдик бирдик катары белгиленди жана мунун илимий негиздемеси жасалып, жалпы тил илиминин жана түркология илиминин ийгиликтеринин контекстинде каралды. Кошмок сөздөрдүн структуралык типтери, моделдери аныкталып, аны уюштуруучу, түзүүчү, компоненттердин жалпы маанилик даражалары аныкталды, негизги сыңар, таяныч сыңарлардын жаңы сөз жасоочу кызматы, өнүмдүүлүгү көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн методдору, принциптери. Изилдөө синхрондук планда аткарылды да, негизинен, илимий сыпаттама, баяндама методдору аркылуу талдоо жүргүзүлдү. Кошмок сөздөрдүн компоненттериндеги маанилерин аныктоодо, маанилик өзгөчөлүктөрдү көрсөтүүдө компоненттик талдоо – мофемалык жана маанилик талдоо жүргүзүлдү. Кошмок сөздөрдүн жасалышында мотивация жана номинация теориясынын принциптери, критерийлери колдонулду. Зарылчылыгына жараша синхрондук генетизм принцибин да пайдаланууга аракеттер жасалды.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары жалпы тил илиминде тилдин теориялык багыттары боюнча Ф. де Соссюр, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.И.Смирницкий, О.С.Ахманова, В.В.Виноградов, А.И.Моисеев, К.А.Левковская сыяктуу окумуштуулардын, жалпы түркологиядагы А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, Б.М.Юнусалиев, Ф.А.Ганиев, А.А.Юлдашев, К.М.Мусаев, Н.Оралбаева, Б.О.Орузбаева ж.б. изилдөөчүлөрдүн, кыргыз тил илиминде К.К.Тыныстанов, Б.М.Юнусалиев, Ж.Ш.Шүкүров, Б.О.Орузбаева, С.М.Кудайбергенов, А.Т.Турсунов сыяктуу окумуштуулардын эмгектериндеги теориялык негиздемелерге таяндык. Ошону менен эле катар татаал сөздөрдү мотивация жана номинация теориялык принциптери аркылуу териштирген жагдайларда Е.С.Кубрякова, И.С.Улукханов, О.Д.Мешков, Е.А.Земская сыяктуу окумуштуулардын эмгектери, мындан сырткары сөз жасоо, сөз бириктирүү, татаал сөз проблемаларына тиешелүү соңку мезгилдеги илимий-теориялык жетишкендиктер, илимий эмгектердеги жоболор, принциптер, жаңы багыттар изилдөө ишибиздин методологиялык базасын түзүүгө негиз болгондугун белгилемекчибиз.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси, алды менен, кошмок сөздүн номинативдик лексика-семантикалык, лексика-синтаксистик аналитикалык бирдик катары сөз жасоо системасындагы ордунун аныкталышы, анын сөз бириктирүү аркылуу жасалуу процессиндеги мотивация жана экинчи номинация принциптеринин талкууланышы, ушунун негизинде структуралык типтеринин, үлгү-моделдеринин аныкталышы аркылуу шартталган.

Изилдөөнүн натыйжалары, илимий жыйынтыктары кыргыз тил илиминде сөз жасоо теориясынын андан ары өнүгүшүнө, сөз бириктирүү механизминин дагы такталышына, мотивация, номинация теорияларынын

кеңири колдонулушуна үлүш кошуу менен, кошмок сөз проблемасынын илимий-теориялык маселелеринин белгилүү деңгээлде коюлушуна, талкууланышына өбөлгө түзөт, практикалык маселелеринин чечилишине байланышкан келечекте жаңы-жаңы изилдөөлөргө жол ачат.

Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси, илимий талдоонун натыйжасында алынган теориялык ой толгоолор менен жоболор келечекте сөздүктөрдү түзүүдө кошмок сөздөрдү көп компоненттүүлүгүнө карабай жеке лексема катары, лексика-семантикалык, лексика-синтаксистик аналитикалык бирдик катары таанууга, кабылдоого көмөк көрсөтөрү менен байланышкан. Ошону менен эле бирге диссертациянын материалдарын кыргыз тилинин сөз жасоо, сөз бириктирүү, татаал сөз, тилдик номинация, когнитивдик лингвистика тармактары боюнча окуу куралдарын түзүүдө, атайын семинар, атайын курс боюнча сабак өтүүдө, лекция окууда жана кошмок сөздөрдү жеке лексема катары жазуу жүйөсүн, эрежелерин тактоодо жана кошмок сөздөр сөздүгүн түзүүдө пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

-кошмок сөздөр сөз жасоо системасында лексикализациялануу жана сөз бириктирүү механизминин натыйжасында уюшулган, семантикалык табияты боюнча лексика-номинативдик, структурасы боюнча лексика-синтаксистик аналитикалык лексема жана функционалдык жактан экинчи номинациянын мотивацияланган туташ, бөлүнбөс чулу лексикалык бирдиги деп аныкталууга тийиш;

-кошмок сөздөр тилдин ички мүмкүнчүлүгүн пайдалануу аркылуу жасалып, анын лексикалык корун байытуучу, өнүктүрүүчү негизги каражаттардын бири жана ал мурдагы эле «эски» сөздөрдүн лексемалык базасында уюшулган өтмө маанидеги жаңы бирдик, жаңы лексема;

-кошмок сөздөрдүн жасалышында метафоралануу да өзгөчө орунда турат;

-кошмок сөздөрдүн илимий-теориялык базасы, негиздемеси номинация жана мотивация теорияларынын жоболору менен түздөн-түз шартталган жана алар экинчи номинациянын туундусу катары аныкталышы шарт;

-кошмок сөздөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүнө ылайык орфографияланыш принциптери так аныкталып, айрымдары бириктирилип жазылса да, айрымдары бөлөк жазылса да сөздүктөрдө реестрге чыгарылып берилиши керек жана кошмок сөздөрдүн сөздүгү түзүлүшү зарыл;

-атоонун табиятын улуттук дүйнө тааным, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, образы менен байланышта караган когнитивдик багыт кошмок сөздөрдү нерсе жөнүндөгү түшүнүктүн атоосу жана аны башкалардан айырмалаган белгиси катары жаңыча кароого илимий негиз болот.

Изилдөө изденүүчүнүн өзү тарабынан аткарылды. Факт-материалдарга карата талдоолор, андан чыккан негизги тыянактар, натыйжалар, жоболор изденүүчүнүн жеке өзүнө гана таандык. Бул изденүүчүнүн **жеке салымы** болуп эсептелет.

Изилдөөнүн апробациясы. Эмгектеги негизи маселелер Баткен, Ош университеттеринде, И.Арабаев атындагы КМУда, Ж.Баласагын атындагы КУУда, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп талкууланды. Изилдөөнүн мазмуну бир жолу И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун, экинчи жолу КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун тилчи-окумуштуулары менен И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика факультетинин кошмо жыйынында талкууланып, коргоого сунашталган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Иштин илимий-теориялык жана практикалык мазмунун чагылдырган 12 макала жарык көргөн.

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, жалпы корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөө темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн объектиси, предмети, негизгимаксаты, андан чыккан милдеттер, маселелер, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, изилдөө методдору, принциптери, методоллогиялык негиздери, илимий-теориялык, практикалык мааниси, изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу чөйрөлөрү, коргоого коюлуучу жоболор, изилдөөнүн апробациясы, жарыяланышы сыяктуу салттуу маселелер каралат.

Биринчи глава “**Татаал сөздөрдүн изилдениш ал-абалы**” деп аталат да, ал үч параграфта талкууга алынат.

Бул главада, биринчиден, татаал сөздөр жеке бирдик катары бардык тилдер үчүн мүнөздүү универсал кубулуш болгону менен, кандай белгилерге, мүнөздөмөлөргө ээ, экинчиден, анын жаралышында, жасалышында тилдин сөз жасоо системасынын ролу, мааниси кандай, үчүнчүдөн, татаал сөздөрдүн жаралуу, пайда болуу жолдору, лексико-синтаксистик номинативдик жеке бирдик катары табияты, маңыз-мааниси кандай деген сыяктуу талуу маселелер тегерегинде илимий изилдөөлөрдөгү ар түрдүү көз караштар, айтылган пикирлер кеңири талдоого алынат. Ошону менен эле бирге жалпы тил илиминде, жалпы түркологияда жана кыргыз тил илиминде татаал сөздөргө тиешелүү илимий-теориялык жоболор, негиздемелер сөз жасоо аспектиси менен тикеден-тике байланышта изилденип, анын теориялык базасы, негизи мотивация жана номинация принциби менен карым-катышта экендигине назар бурулат. Анткени татаал сөздөрдүн лингвистикалык табиятын так жана толук аныктай турган изилдөөлөр алиге чейин илимий негизде жеткиликтүү даражада жүргүзүлбөгөндүгүн, бул багытта атайын изилдөөлөрдүн аздыгын, буга тиешелүү маселелер жалпы жонунан гана үстүрт жүргүзүлгөндүктөн, өз табиятына, маңыз-жетесине төп чечимин таппай келе жаткандыгын жана бул проблема али да күн тартибинде турган проблемалуу маселе экендигин окумуштуулар баса көрсөтүп келишет.

«Хотя учение о сложных словах еще не завершено и единого определения сложных слов пока нет, но некоторые особенности сложных слов уже установлены...» [Моисеев, 1961]. Ушундай эле көзкарашты түрк жана кыргыз тилдеринин материалдары боюнча изилдөө жүргүзүшкөн А.А.Юлдашев, З.И.Будагова, Ф.А.Ганиев, Б.М. Юнусалиев, Б.Ө. Орузбаева сыяктуу окумуштуулар да баса белгилешет.

Арийне, биз татаал сөз дегенди көптөгөн окумуштуулардын аныктаган пикирлерине кошулуу жана аларга таянуу менен эки же андан ашык толук маанилүү "эски" эле уңгу же туунду сөздөрдүн өзара тизмектеше биригүүсүнөн пайда болуп, экинчи номинациянын натыйжасында лексикалык туунду жаңымаани туюнткан аналитикалык-номинативдик ажырагыс бүтүн бирдик катары түшүнөбүз. Лексика-семантикалык, синтаксистик-структуралык жана функционалдык жактан ичара ажырагыс бүтүндүк түзүп уюшулган мындай бирдик, бир жагынан, лексема катары бир гана маани туюнтса, экинчи жагынан, бир түшүнүктуюмдун, көрүнүш-кубулуштун атоосу катары колдонулса, үчүнчү жагынан, синтаксистик бир гана структура түзгөн аналитикалык түзүлүштү туюнтат. Маселен: *желбоо, белбоо, колкап, жолбаашчы, жанбаш, каржилик, эжеке бээ саа,алп кара куш, Кырмамбас, Жалалабад, Ташкент, ашкана, китепкана* ж.б.у.с. берилген бул мисалдардын баардыгы тең мурдагы эле «эски» эки же үч сөздүн өзара тизмектеше айтылышынын натыйжасында жаңы сөз жасалып, бир гана маани туюнткан бир лексема катары, бир гана аналитикалык түзүлүштөгү бир гана түшүнүктүн аты катары милдет аткарат.

Тилдин лексикалык корундагы бул өндүү көрүнүш жөнүндөгү, б.а. татаал сөз жөнүндөгү эң алгачкы маалымат кыргыз тил илиминде ушул илимдин негиздөөчүсү, алгачкы кызыл профессор Касым Тыныстановдун эмгектеринде кыскача берилет. Өзүнүн 1927-жылы Ташкентте жарык көргөн "Биздин тил (кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп)" деген эмгегинде татаал сөзгө тиешелүү маселени "Сөз жана сөз мүчөлөрү" деген теманын алдында карайт. "Сөздөр сырткы түрүнө карай экиге бөлүнөт: мүчөлөнмө сөздөр, сенек сөздөр., мүчөлөнмө сөздөр экиге бөлүнөт: 1) уңгу сөз, 2) курама сөз., уңгу сөз үчкө бөлүнөт: 1) жалпы уңгу, 2) кошмок уңгу, 3) кош уңгу" [К.Тыныстанов].

Эки жалкы уңгу сөздөн куралып бүткөн сөздөрдү "кошмок уңгу" дейбиз. Маселен: *айак кап* деген эки жалкы уңгу сөздү кошуп айттык эле, *айаккап* болуп үчүнчү сөз туудурду, *айак* деген сөз бир буйумдун, *кап* деген сөз экинчи буйумдун атын көрсөтүп турду эле, эки сөздүн башын кошуп айтканыбызда *айаккап* деген үчүнчү буйумдун атын көрсөттү. "Кошмок уңгуну" жеңилдик үчүн "кошмок сөз" деп колдонобуз.

Бири жоон, бири ичке болуп үндөштүк заңына көнбөгөн кошмок сөздөр ортосунан сызыкча менен айрылып жазылат: *жел-боо, бек-таш, бек-аалы*. Кош сөз үндөштүк заңына көнсө да, ортосунан сызыкча менен айрылып жазылат: маселен, *акыр-чикир, чапан-чапкыт, белек-бечкек,*

кийим-кечек” [Тыныстанов, 1927, 79-80-б.].

Татаал сөзгө тиешелүү маселелер К.Бакейев жана У.Бактыбайев тарабынан жазылып, 1939-жылы чыккан "Кыргыз тилинин морфологиясы" аттуу окуу китебинде да кыскача каралат.

Еки сөздөн курулуп, так бир маанин билгизип турса, мындай уңгу атоочтор кошмок уңгу же кошмок сөз деп аталат. Мисалы: *колбаишчы (кол жана баишчы), Бүткүлсоюздук (бүткүл жана союздук)*.

Кошмок уңгу сөздөр кошулуп жазылат. Мисалы: *жолбаишчы, колбаишчы* [Бакейев, Бактыбайев, 1939, 33-34-б.].

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн лексика-грамматикалык табиятын кененирээк пландоо мүнөздөө Ж.Ш.Шүкүровдун атайын изилдөөсүндө колго алынат.

Окумуштуу татаал сөз деп "эки же андан көп сөздөн, болбосо, эки же андан көп компоненттен айкалышып, жаңы маани берген же маанини күчөткөн сөздөрдүн айкалышын", - түшүнөт да, *мал чарба, өнөр жай, ата-эне, аткулак, төө тикен, чыр-чатак, ыпыр-сыпыр, өйдө-ылдый* сыяктуу мисалдар берип, ал жөнөкөй сөздөрдөн өзүнүн экспрессивдүүлүгү, татаал түзүлүштө болуусу жана семантикалык белгилери боюнча классификациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги боюнча айырмалана тургандыгын белгилейт.

Тилде татаал сөздөрдүн мааниси өзгөчө экендигин белгилөө менен, алар тилдин сөздүк составын байытууга чоң мүмкүнчүлүк берээрин, коомдогу жаңылыктарга байланыштуу пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү, жаңы заттарды, жаңы нерселерди атоо көпчүлүк учурда татаал сөз аркылуу болоорун жана өздөрү атаган түшүнүктүн, нерсенин маанисин тактап, таамай, так, ачык билдирүүгө мүмкүнчүлүк түзөөрүн белгилейт [Шүкүров, 1955].

“Кошмок сөздөрдүн башка сөз тизмектери менен карым-катышы” деген экинчи глава үч параграф аркылуу чечмеленди. Биринчи параграф “Сөздөрдүн өзара тизмектешүү мүмкүнчүлүгү ” деп аталат. Экинчи параграф “Сөз тизмеги термини жана анын көлөмү” деп аталса, үчүнчү параграф “Сөз айкашы, кошмок сөз жана фразеологизмдер, булардын карым-катышы” деп аталат.

Сөздөр валенттүүлүк мүмкүнчүлүгүнө жараша, бир жагынан, өзара тизмектеше келүү менен сөз айкаштарын жаратса, экинчи жагынан, аналитикалык-номинативдик бирдик катары кошмок сөздөрдү жаратат, үчүнчүдөн, сөздөрдүн предикативдик айкашын түзүп, сүйлөм уюштурат. Булар айтыла турган ой-пикир, маалыматтын көлөмүнө жараша тексттик структурага биригишет. Айкаша алуучулук, тизмектеше алуучулук – сөздөрдүн тилдик системадагы эң негизги касиети болгон атоо мүмкүнчүлүгү (номинация жана мотивация) менен эле катар турган негизги касиети. Тилдеги лексикалык категория болгон кошмок сөздөр да, синтаксистик категория катары сөз айкаштары да, сүйлөм да сөздөрдүн валенттүүлүк мүмкүнчүлүгүнүн базасында гана жаралат. Сөздөрдүн

валенттүүлүк мүмкүнчүлүгү – тилдин кубулуш катары коммуникативдик функциясын аныктай турган, тилди тил кылып турган лингвистикалык мүмкүнчүлүк.

Сөздөрдүн тизмектешүү, айкашуу жөндөмүнүн натыйжасында жаралган жаңы сөздөр, жаңы сөз айкаштары тилде эки түрдүү тилдик бирдиктин пайда болушуна жана колдонулушуна алып келет: бир жагынан, аналитикалык-номинативдик мүнөздөгү лексикалык бирдиктерди пайда кылса, экинчи жагынан, аналитикалык-номинативдик эле мүнөздөгү синтаксистик бирдиктерди пайда кылат: *колкап - чоң кап; элбашчы - эл чарбасы; колбашчы - кол өнөрчүлүк; басмасөз - басма иштери; канжол - кан басымы; Гүлсарат - сары гүл; кызылгат - кызыл алма; сарооз - сары түс; белбоо - жип боо; каржилик - чоң жилик* ж.б.у.с.

Сөздөрдүн өзара тизмектеше, айкаша алуу мүмкүнчүлүгү аркылуу тилде лексика-номинативдик туруктуу тизмектер, кошмок сөздөр жана синтаксистик ар кыл сөз тизмектери жаралат. Кошмок сөз менен синтаксистик сөз тизмектеринин материалдык негизи, синтаксистик ички байланыштары окшош, бирдей болгону менен, бул эки бирдик эки башка деңгээлдин, эки башка номинациянын, мотивациянын предмети. Ошондуктан булардагы жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо аркылуу булардын ортосундагы карым-катышты тактоо зарылчылыгы келип чыгат. Демек, өз алдынча жеке-жеке турган толук маанилүү сөздөр өзара маанилик жана грамматикалык жактан тизмектеше келип сөздөрдүн тизмегин жаратат. Маселен: а) *козу карын, ат кулак, алтын саат, күмүш кашык, өнөр жай*; б) *кызык китеп, колхоз малы, алтын издөө, билимдүү адам, адам өмүрү, өмүр жолу, сапаттуу билим, жол жүрүү* ж.б.у.с. бул тизмектерден көрүнүп тургандай, булардын бир даары кошмок сөз болсо (а тобу), калгандары эркин сөз айкашы (б тобу). Бул эки категориянын тең, биринчиден, (кошмок сөздөр, сөз айкаштары) материалдык базасы толук маанилүү жеке-жеке сөздөр; экинчиден, ошол сөздөрдүн тигил же бул сөздү тандап тизмектеше алуу, айкаша алуу мүмкүнчүлүгү; үчүнчүдөн, тизмектешкен сөздөрдүн ортосундагы ички байланыш; төртүнчүдөн, сөздөрдүн өзара тизмектешүүсү, айкашуусунун багыныңкы байланыштын ыкмалары аркылуу ишке ашышы; бешинчиден, бул эки топтогу сөздөрдүн баары тең “экинчи жолу атоо” [Языковая номинация. Виды номинации. М., 1977] даражасына, “экинчи жолу атоо” касиетине ээ, алтынчыдан, бул эки топтогу тизмектин экөө тең номинативдик [Виноградов, 1947; 1950] тизмек деп аталат; жетинчиден, бул эки топтогу тизмектин экөө тең “эски” эле бирдиктердин жаңы мааниге ээ болушу катары аныкталат.

Сөз тизмеги дегенди биз толук маанилүү экиден кем эмес сөздүн маанилик жана грамматикалык жактан баганыңкы байланыштын тигил же бул түрү аркылуу өзара тизмектеше келип уюшулушунан түзүлгөн лексика-синтаксистик бирдик катары аныктайбыз: *Асан китепти окуду; иш бүттү; Кызыл алма; машина тетиги, алп кара куш, эжеке бээ саа, бака жалбырак, ала бата; Тайбуурул, Каракол, Кара-Көл, өрүк гүлү, бака жалбырак,*

колкап, каржилик ж.б.у.с.

Сөздөрдүн тизмегин түзүп турган бул мисалдардын ар бири экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык жактан өзара байланышып, багыныңкы байланыштын ээрчишүү (*иш бүттү, Асан окуду*), башкаруу (*китепти окуду*), ыкташуу (*кызыл алма, алп кара куш, эжеке бээ саа, бака жалбырак, алабата, Тайбуурул, Каракол, Кара-Көл*), таандык же изафеттик байланыш (*машина тетиги, өрүк гүлү*) ыкмалары аркылуу өз-өзүнчө синтаксистик бирдик түзүп тургандыгы анык. Бул мисалдарда көрүнгөн синтаксистик бирдиктердин бири – сүйлөм, бири – сөз айкашы, бири – кошмок сөз экендиги белгилүү. Демек, мындан сөз тизмеги деген термин толук маанилүү экиден кем эмес сөздөрдүн өзара биримдигин көрсөтүп, бир жагынан, сүйлөм деген категорияны, экинчи жагынан, сөз айкашы деген категорияны, үчүнчүдөн, татаал сөздүн кошмок сөз түрүн, төртүнчүдөн, туруктуу тизмектерди көрсөткөн категорияны атап, кеңири мааниде колдонулгандыгына күбө болобуз, б.а. сөз тизмеги деген терминдин көлөмү сүйлөм, сөз айкашы жана туруктуу тизмектер, кошмок сөз деген категориялардан турат.

Мындан көрүнгөндөй, сүйлөм дагы, туруктуу, эркин сөз айкашы дагы, кошмок сөз дагы: 1. толук маанилүү экиден кем эмес сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык тизмеги; 2. багыныңкы байланыштын ыкмалары аркылуу тизмектешет; 3. бирине-бири багыныңкы абалда болот; 4. аналитикалык жол менен уюшулат; 5. компоненттердин ортосунда ар түрдүү предикативдик, атрибутивдик, объектилик, комплетивдик карым-катыш болот; 6. структуралык биримдик болот; 7. семантикалык биримдик болот; 8. функционалдык биримдик болот; 9. ошол эле учурда булардын ар бир компоненти сөз түркүмдөрү боюнча өз-өзүнчө ажыроо мүмкүнчүлүгүнө ээ ж.б.у.с. Ушунун өзү аталган үч категорияны сөз тизмектери деген жалпы термин менен атап, ошол эле мезгилде булардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды аныктоонун зарылдыгын көрсөтөт.

Демек, сөз тизмеги термини өтө чоң көлөмдөгү тектик (роддук) мааниге, ал эми сүйлөм, сөз айкашы, туруктуу сөз тизмектери, кошмок сөз деген терминдер түрдүк (вид) мааниге ээ болуу менен, аталган терминдер чаташтырылбай өз-өз маанисинде каралышы шарт.

Ушул өңүттө жеке сөз катары эркин сөз айкаштарынын компоненттери:

1. Башка сөз менен оңой эле алмашат;
2. Лексикалык түз маанисинен ажырабайт;
3. Грамматикалык мааниси сакталат;
4. Синтаксистик жактан өзүнчө милдет аткарат;
5. Өзүнө чейин да, өзүнөн кийин да башка сөз кошууга мүмкүнчүлүк берет, компоненттердин оордун да алмаштырууга болот;
6. Багыныңкы байланыштын башкаруу, таандык, ыкташуу, байланышы аркылуу тизмектешет жана бул байланыш өзгөрүлмөлүү келет;

7. Сөздөр атаган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү мамиле-катышты билдирет;
8. Эркин сөз айкашынын ар бир компоненти өз-өзүнчө басымга жана тынымга ээ;
9. Эркин сөз айкаштары конкреттүү шартта, конкреттүү сүйлөм тутумунда гана жаралат.
10. Эркин сөз айкашы синтаксистин предмети катары изилденет.

Фразеологиялык тизмектердин жаралышы генезистик жактан эркин сөз айкаштарына караганда кийинки мезгилге туура келет. Анткени ал эркин сөз айкаштарынын базасында жаралат. Эркин сөз айкашын түзүп турган компоненттердин лексикалык маанилеринин күнүрттөнүшү, алгачкы лексикалык маанилеринен четтеши ал компоненттердин ширелишин, өзара бөлүнбөстүгүн, алардын биригип туруп кандайдыр бир жалпыланган өтмө, каймана жаңы маани туюнтуп калышын камсыз кылат. Компоненттердин лексикалык семантикасындагы мындай жылыш, өзгөрүү аларды ажыратып, бөлүп өз-өзүнчө колдонбоо муктаждыгын жаратат, а бул болсо, ошол тизмектеги компоненттердин өзара бөлүнбөстүгүн, туруктуулугун, тилдик даяр тизмек катары колдонулушун шарттоо менен, кеп кырдаалына жараша аларды даяр материал катары улам-улам кайталап колдоно берүүнү камсыз кылат. Мунун жыйынтыгында эркин сөз айкашы ширелишкен бүтүн маанини туюнтуп, акырындык менен даяр туруктуу сөз тизмегине айланат.

Демек, фразеологиялык туруктуу сөз тизмегинин компоненттери:

1. Башка сөз менен алмашылбайт;
2. Лексикалык түз маанисинен ажырайт, ал мааниден четтеп, туунду, каймана жалпы мааниге ээ болот;
3. Жеке-жеке грамматикалык маани сакталбайт. Бирдиктүү бир грамматикалык мааниге ээ болот;
4. Синтаксистик жактан өз өзүнчө милдет аткарбайт;
5. Өзүнө чейин да, өзүнөн кийин да, ортолоруна да башка сөз кошууга жол бербейт, компоненттерин алмаштырууга да болбойт;
6. Формалык жактан багыныңкы байланыштын ыкмалары, каражаттары аркылуу тизмектешкени менен, компоненттер чулу семантикага, туунду мааниге ээ болуп тургандыктан, аларды мазмундук, функционалдык жактан багыныңкы байланыштын түрлөрүнө ажыратуу мүмкүн эмес, булар туунду жаңы семантикага ээ;
7. Фразеологиялык туруктуу тизмектер бир маани, бир түшүнүк туюнткан тизмек катары лексикологиянын фразеология бөлүмүнүн предмети катары изилденет;
8. Фразеологиялык туруктуу тизмектер жагдай-шартка, кеп кырдаалына карата уюшулган сүйлөмдөн мурда даяр материал катары тилде жашайт. Ошондуктан фразеологизмдердин, туруктуу сөз тизмектеринин бир тилдеги сөздүгүн түзүүгө болот;
9. Ар бир компоненти өз-өзүнчө сөздүк басымга, сөздүк тынымга,

б.а. фонетика-просодикалык акценттик өзгөчөлүккө ээ.

Сөздөрдүн тизмектешүүсү аркылуу жаралган дагы бир категория – кошмок сөздөр. Кошмок сөздөр да, жогорто белгиленгендей, эркин сөз айкашы, туруктуу сөз тизмеги – фразеологизмдердей эле структуралык жактан экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн өзара тизмектешүүсүнөн жаралып, семантикалык жактан ал компоненттер жуурулушуп, туташкан бирдиктүү жаңы лексикалык туунду маани берүү менен, функционалдык жактан нерсенин, заттын, көрүнүш-кубулуштун аты, аталышы катары номинативдик касиетке ээ болот да, мотивацияланган экинчи номинациядагы лексика-синтаксистик бирдик болуп саналат.

Кошмок сөздөр лексикалык бирдиктүү бир бүтүн маани билдиргендиктен, бир түшүнүктүн аты, атоосу иретинде жаралып калыпташкандыктан, бир суроого гана жооп берип, сүйлөм тутумунда анын бир мүчөсү катары гана колдонулат. Ошондуктан окумуштуулар кошмок сөздөрдү лексикалык жактан ажырабаган, бир гана түшүнүктү билдирген лексикалык бирдик катары эсептешип, аны морфологиядан бөлүп карашкан. “эти сочетания являются лексически неразложимыми, представляют собой лексическое единство (астын мен сыздым – К.У.), выражающее одно понятие” [Баскаков, 1952, 184-б.].

Ушул өңүттө кошмок сөздөрдүн кошмок сөз катары маңызы, тилдик табияты, биринчиден, бирдиктүү бүтүн семантикасы, экинчиден, структуралык бөлүнбөстүгү, үчүнчүдөн, фонетика-просодикалык өзгөчөлүгү, төртүнчүдөн, экинчи номинациянын бирдиги экендиги аркылуу аныкталат. Эгерде муну чечмелесек, кошмок сөздөр төмөнкүдөй өздүк белгилер менен башкалардан өзгөчөлөнөт:

1. Компоненттерин башка сөз менен алмаштырууга болбойт;
2. Компоненттеринин ортосуна да, башына да, аягына да жаңы сөз кошууга болбойт;
3. Структуралык жактан компоненттерин ажыратууга болбойт, лексика-семантикалык жактан бөлүнбөс бүтүн бир чулу бирдик катары колдонулат;
4. Компоненттери жеке-жеке грамматикалык, лексикалык маани сактабайт, бирдиктүү бир гана мааниге ээ болот;
5. Компоненттери лексикалык баштапкы түз маанисинен ажырап, ал мааниден четтеп, туунду, каймана, өтмө жалпы мааниге ээ болот;
6. Синтаксистик жактан компоненттери өз-өзүнчө милдет аткалбайт;
7. Компоненттери формалдык жактан багыныңкы байланыштын ыкмалары, каражаттары аркылуу тизмектешип тургансыганы менен, кошмок сөздө синтаксистик ал байланыш арткы планга сүрүлөт да, лексикализациялануу алдыңкы планга чыгат. Ошондуктан компоненттердин ортосундагы синтаксистик байланыш жөнүндө генезистик аспектиде шарттуу, салыштырмалуу жумушчу ыкма катары гана айтууга болот. Анткени компоненттер чулу, туташ, ширелишкен семантикага,

туунду мааниге ээ болуп тургандыктан, аларды багыныңкы байланыштын түрлөрүнө жиктөө мүмкүн эмес, себеби компоненттердин ортосундагы ар түрдүү жеке-жеке мамиле, карым-катыш жоюлуп, жалпы бирдиктүү, бүтүн, туунду жаңы семантика жаралат, кошмок сөздө синтаксистик багыныңкы байланыштын түрлөрү өз кызматын токтотот;

8. Кошмок сөздөр семантика-структуралык жактан лексикалык номинативдик бүтүн бир туташ бирдик жана ал тилде мурдатан калыптанган даяр каражат катары колдонулат;
9. Компоненттери бир гана сөздүк басым аркылуу биригишет жана бир гана тынымга ээ;
10. Кошмок сөздөр номинативдик бирдик катары эч кандай эмоционалдык-экспрессивдик өзгөчөлүктөргө, образдуулукка ээ эмес, функционалдык жактан бир түшүнүктүн, бир гана нерсенин аты, атоосу, бир нерсени экинчи нерседен ажыратуучу гана бирдик белгиси катары кызмат кылат;
11. Кошмок сөздөрдүн компоненттеринин маанилик туташтыгы, бөлүнбөстүгү, жаңы өтмө маани туюнтушу мотивация жана номинация теориясына катыштуу экендигин көрсөтөт.

Изилдөөнүн үчүнчү главасы **“Кошмок сөздөрдүн лексика-грамматикалык типтери жана структуралык моделдери”** деп аталат да, үч параграфта кеңири талкууланат. Кошмок сөздүн басымдуу бөлүгүн атооч кошмок сөздөр түзөт. Алар тилде өтө кеңири колдонулган, башка сөздөр менен эркин тизмектеше алган, бөлөк сөз топторун тегерегине топтоо касиети күчтүү, маалыматтын уюткусу боло ала турган семантикалык, структуралык туташ бирдик, улуттук тарыхый кубулуш катары сөз жасоо аспектисинде мотивация, номинация аркылуу изилденүүчү жаңы маселе катары күн тартибине коюлууда. Ошондуктан кошмок сөздөрдү экинчи номинация же экинчи номинативдик атоо жагдайында изилдөө жана аларды номинация, мотивация теориясы аркылуу караштыруучу, моделдештирүүчү, типтештирүүчү жаңы багыттагы изилдөөлөр акыркы учурларда кеңири жүргүзүлө баштады

Арийне, кошмок сөздөрдү кыргыз тилинде төмөнкүдөй сөз жасоо типтерине жана алардын лексика-грамматикалык моделдерине жиктеп изилдөөгө болот: булар тилде реалдуу колдонулуп жүргөн реалдуу атооч кошмок сөздөрдүн реалдуу лексико-грамматикалык типтери жана моделдери:

- I тип. Зат атоочтук кошмок сөздөр;
- II тип. Сын атоочтук кошмок сөздөр;
- III тип. Ат атоочтук кошмок сөздөр;
- IV тип. Сан атоочтук кошмок сөздөр;
- V тип. Тактоочтук кошмок сөздөр.

I тип. Зат атоочтук кошмок сөздөр

Мындай типтеги кошмок сөздөрдүн негизги тирек, өзөк компоненти

зат атоочтордон болот да, анын оошмо, өзгөрмө, алмашма компоненти баардык сөз түркүмүнөн болушу ыктымал. Компоненттери өзара атрибутивдик карым-катышта тургансыган зат атооч кошмок сөздөрдүн бул тиби өзара 14 структуралык модель аркылуу берилет. Мында алардын структуралык моделдери компоненттердин лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык жиктештирилет жана бир канча семантикалык катышта тизмектешет:

1. Модель зат атооч + зат атооч же ЗА + ЗА

Мындай моделдеги кошмок сөздөрдүн семантика-структуралык тирек, өзөк компоненти да – экинчи компоненти жана оошмо, алмашма, өзгөрүлмө- биринчи компоненти да зат атооч сөздөрдөн болот да, бири аныктагычтык, экинчиси аныкталгычтык мүнөздөгү карым-катышта тургандай сезилет. Маселен: *бел боо, жел боо, жем баптык, бака жалбырак, жанбап, кол чанач, гүлазык, мал базар, таш көмүр*.

2. Модель сын атооч + зат атооч же СА+ЗА

Мындай моделдеги кошмок сөздөрдүн семантика-структуралык тирек, өзөк компоненти зат атоочтон, оошмо, алмашма, өзгөрүлмө компоненти, б.а. биринчи компоненти сын атооч сөздөн болот да, бири аныктагычтык, экинчиси аныкталгычтык мүнөздөгү карым-катышта тургандай сезилет. Маселен: *боз үй, кызыл үй, ак үй, сары жыгач, кара жыгач, сары май, кара май, ала карга, кызыл бурч, жапш гвардия, кара сөз*.

3. Модель ат атооч+зат атооч же АА + ЗА

Бул моделдеги кошмок сөздөр тилде анча көп өнүкпөгөн. Айрымдарын орус тилиндеги татаал сөздөрдү сөзмө-сөз которуу жолу менен биздин тилде пайда болгон факт катары кароого болот. Мисалы: *өз наркы (себестоимость), өз баасы (себестоимость), өзү бүтөттүк (самотек), өз алдынчалык (самостоятельность), өзүм билемдик (самовластие)*. Ошону менен эле катар бул моделдеги кошмок сөздөрдүн айрымдары өз тилибиздин эле материалдарынын негизинде жаралгандыгын да көрүүгө болот: *тиги жак, бул жак, оо дүйнө, тиги дүйнө, тиги тарап, бу тарап, ошол жак, ал тарап, өзара, аркыл*. Мисалдарда көрүнгөндөй, бул моделде ат атооч катары *өз, тиги, бул, ал, оо* деген ат атоочтор катышып, кошмок сөздөр жасалат.

4. Модель сан атооч + зат атооч же СА + ЗА

Мындай моделдеги кошмок сөздөр аныкталуучу зат атоочтун санын көрсөтүү менен, зат атоочтук кошмок сөздөрдү уюштурушат. Мында биринчи оошмо, өзгөрүлмөлүү компоненти сан атоочтордон болгон зат атоочтук эркин сөз айкашы лексикалашуунун натыйжасында кошмок сөзгө айланат. Мисалы: *бир муун, эки муун, үч муун, үч бурчтук, беш бурчтук, төрт бурчтук, беш жылдык, жети ата, төрт амал, жети аяк, кырк аяк, эки ооз, бир кылка, үч эм, эки жүздүүлүк, үч илик, беш илик*. Булардын эркин сөз айкаштары менен эч байланышы жок, эки сөздүн биригишинен жасалган кошмок сөздөр.

5. Модель атоочтук + зат атооч же А + ЗА

Бул моделдеги кошмок сөздөрдүн жасалышы тилде анча өнүкпөгөн, бирок тилдик факт катары аз болсо да кездешип жүргөндүгүн байкоого болот. Мындай зататоочту кошмок сөздөрдүн сөз бириктирүү механизми аркылуу гана болушу биздин тилдин өнүгүшүнүн бүгүнкү мезгилине төп келет. Маселен: *жанар тоо, туулган жер, уюмдашкан чарба, келер чак, өткөн чак, кол тийбес мүлк, өндүргүч күчтөр, аккан суу, өлбөс гүл (бессмертник), чөп чапкыч машина, тигүүчү машина, машина куруучу завод, балта жутаар таз жору, чөп чөмөлөөчү машина* ж.б.у.с.

6. Модель кыймыл атооч + зат атооч же КА + ЗА

Кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүндө этиштин функционалдык формаларынын бири кыймыл атоочтор аркылуу түзүлгөн сөз айкаштары, кошмок сөздөр айрым учурларда зат атоочтук тизмек катары да каралып жүргөндүгү байкалат. Чындыгында кыймыл атоочторду зат атооч катары аныктоо такыр туура эмес, алардын түпкү негизги маңызы – этиш сөз, ошондуктан аларды этиштин функционалдык формалары деп карап жүрөбүз, башка тилдердеги этиштин инфинитив формалары биздин тилдин грамматикалык түзүлүшүндө ошол кыймыл атоочтор аркылуу берилет: *жазуу, окуу, бүтүү, иштөө* ж.б.у.с.

Жогорку модель боюнча түзүлгөн кошмок сөздөр тилде анча көп эмес. Мисалы: *окуу куралы, окуу китеби, жазуу дептери, өндүрүү куралдары, ичкертүү белгиси, жумшартуу белгиси, иштөө шаймандары, окуу жайы, жазуу столу, иштөө мөөнөтү, күзөтүү мөөнөтү*. Бул мисалдардагы биринчи компоненттер - кыймыл атоочтор - этиштин функционалдык формасы, аларды зат атооч катары кароо туура эмес.

7. Модель чакчыл + зат атооч же Ч + ЗА

Мындай модель аркылуу түзүлгөн зат атоочтук кошмок сөздөр тилдик факт катары анча кеңири учурабайт. Мисалы: *ашыра өндүрүш, ойлоп табуучу, ойлоп табуучулук, өткөрүп алуучу, сурап алуучу, көрө албастык, кайталап өндүрүүчү, келишип кетүүчүлүк, басып алуучулар, басып алуучулук* ж.б.у.с.

8. Модель зат атооч+зат атооч +зат атооч же ЗА+ЗА+ЗА

Мындай моделдеги татаал зат атоочтук кошмок сөздөрдүн үч компоненти тең өзара сөз бириктирүү аркылуу эч кандай морфологиялык каражаттарсыз эле тизмектешип келүү менен, жаңы маанидеги туунду сөз жасашат. Булардын биринчи жана экинчи компоненттери зат атоочтон экендигине карабай негизги өзөк, тирек үчүнчү компонентке атрибут катары анын кандай экендигин көрсөтөт: *жылан боор камчы, тамыры тоют өсүмдүк, куш баш ээр, кыргыз ээр токум, орус ээр токум, балтыр бешик бала* ж.б. Мындай мисалдарда зат атооч сын атоочко конверсияланып, негизги өзөк, тирек компонентке атрибут болуп түшөт.

9. Модель сын атооч+зат атооч+зат атооч же СА+ЗА+ЗА

Мындай моделдеги татаал зат атоочтук кошмок сөздөрдүн үч компоненти тең өзара сөз бириктирүү аркылуу эч кандай морфологиялык каражаттарсыз эле тизмектешип келүү менен, жаңы маанидеги туунду сөз

жасашат. Биринчи компоненти сын атоочтук, калган эки компоненти зат атоочтон болот. *Кара кулак шер, чолок куйрук көкжал, жалгыз аяк жол, кызыл баш өрдөк, кызыл эт балапан ж.б.*

10. Модель сын атооч+сын атооч+зат атооч же СА+СА+ЗА

Мындай моделдеги татаал зат атоочтук кошмок сөздөрдүн үч компоненти тең өзара сөз бириктирүү аркылуу эч кандай марфологиялык каражаттарсыз эле тизмектеше келүү менен, жаңы маанидеги туунду кошмок сөз жасашат. Биринчи, экинчи компоненттер сын атоочтон, өзөк тирек үчүнчү компоненти зат атоочтон болот. *Алп кара куш, сары байчечекей, ак сары башыл, кызылчие жааш балдар, коңуркара ат, аккула тулпар (ат минген), жээрде кашка аргымак, чымкый кызыл ат (минген) ж.б.*

11. Модель зат атооч+атоочтук+зат атооч же ЗА+А+ЗА

Мындай моделдеги татаал зат атоочтук кошмок сөздөрдүн үч компоненти тең өзара сөз бириктирүү аркылуу тизмектешип, туунду кошмок сөз жасашат. Биринчи компоненти уңгу түрүндө турган зат атооч, экинчи компоненти атоочтуктун -уучу, -гыч, -бас формалары аркылуу жасалган атоочтук, ал эми үчүнчү компоненти да зат атооч:

Чөп чабуучу машина, чөп чөмөлөөчү машина, кой кыркуучу агрегат, муз жаргыч кеме, эл агартуучу бөлүм, кол тийбес мүлк, машина жасоочу завод, жүк ташуучу машина ж.б.

12. Модель сын атооч+зат атооч+зат атооч же СА+ЗА+ЗА

Мындай моделдеги татаал зат атоочтук кошмок сөздөрдүн үч компонентинин биринчисине морфологиялык ар кандай мүчөлөр улануу менен же мүчө уланбай деле кошмок сөз жасалат: *материалисттик көз-караш, органикалык жер семирткич, салыштырма-тарыхый метод, чарбалык курулуш шаймандар, жаңы була өсүмдүктөрү ж.б.у.с.*

13. Модель зат атооч+ сын атооч+зат атооч+ же +ЗА+СА+ЗА

Мындай моделдеги татаал зат атоочтук кошмок сөздөрдүн үч компонентинин экинчисине сын атооч жасоочу мүчө улануу менен, лексика-грамматикалык моделдин дагы бир түрү жасалат: *кул ээлөөчүлүк коом, товар өндүрүүчүлүк аракеттер, билим берүүчүлүк стандарты, турак-жай ээлөөчүлүк укугу, так мураскордук укугу, саясий укуктук норма, акча экономикалык саясат ж.б.у.с.*

14. Модель сын атооч+ зат атооч+сын атооч+зат атооч же СА+ЗА+СА+ЗА

Мындай моделдеги зат атоочтук кошмок сөздөр төрт компоненттен турат да, биринчи компоненти сын атоочтон, экинчиси зат атоочтон, үчүнчүсү мүчө уланган сын атоочтон, төртүнчүсү зат атоочтон болот да, сөз бириктирүү жолу менен кошмок сөз жасалат. Мындай төрт компоненттүү кошмок сөздөр тилде анча көп эмес, саналуу гана санда кездешет.

Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги, элдик демократиялык өлкөлөр биримдиги, балта жутар таз жору ж.б.у.с.

II тип. Сын атооч кошмок сөздөр

Эки же андан ашык компонент өзара атрибутивдик карым-катышта

тизмектеше келүү менен, лексика-семантикалык, лексика-синтаксистик жана интонация-акценттик бүтүндүк, ажырагыс бекем бирдик түзүп, лексикалык даяр каражат катары колдонулат да, туунду, метафораланган бир гана жаңы түшүнүктү билдирип, сын атоочтук маанини туюнткан учурлар кездешет: *жылаңбаш, жылаңайлак, жылаңач, терсаяк, ачыкооз, ачкөз, карамүртөз, жел таман, жел өпкө, узун аяк, таш боор, уй боор, кара кашка, тору ала.*

Сын атоочтук кошмок сөздөрдүн жасалышында -дык, -луу, -дай мүчөлөрү активдүү колдонулат жана бул тип 6 структуралык модель аркылуу берилет:

1. Модель зат атооч+зат атооч же ЗА+ЗА
2. Модель сын атооч+сын атооч же СА+СА
3. Модель зат атооч+ сын атооч же ЗА+СА
4. Модель сын атооч+ зат атооч же СА+ЗА.
5. Модель зат атооч+ “аралык”, “түспөл” сөзү
6. Модель ат атооч+сын атооч же АА+СА

III тип. Ат атооч кошмок сөздөр

Сөз бириктирүү аркылуу кыргыз тилинде татаал ат атоочтук кошмок сөздөрдүн айрым бир түрлөрү жасалат. Мындай кошмок сөздөрдүн компоненттери өзара атрибутивдик карым-катышта тургандай сезилет, бирок буларда жөн гана сөз бириктирүү байкалат. Бул типтеги ат атоочтук кошмок сөздөрдүн жасалышы, негизинен, аныктама, тангыч, сурама жана белгисиз ат атоочтордун өзара тизмектеше келиши аркылуу ишке ашат. Бул типтин төмөнкүдөй моделдери бар кыргыз тилинде:

1. Модель ат атооч+ ат атооч же АА+АА
2. Модель ат атооч+сан атооч же АА+СА

IV тип. Сан атоочтук кошмок сөздөр

Сан атоочтордун ичинде кошмок сан атоочтордун жасалышы татаал сандык түшүнүктөрдү атоо үчүн пайда болгон. Татаал сан атоочтор тилибиздеги негизги 22 сандын бири-бирине айкашып айтылышы аркылуу түзүлөт [Кырг. адабий тилинин грам. Ф., 1980, 238]. Бул 22 сан кайсылар: 1-ден 9га чейинки бирдиктер, 10 дон 90 чейинки ондуктар, жүздүктү, миңдикти билдирген 100, 1000 сандары жана миллион, миллиард сандары: *жүз эки, эки жүз, жүз он тогуз, үч жүз жыйырма сегиз, төрт миң алты жүз жетимиш тогуз, бир миллиард эки жүз алтымыш төрт миллион үч жүз сексен сегиз миң тогуз жүз кырк жети ж.б.* Бул мисалдардан көрүнгөндөй, татаал сан атоочтор сөз бириктирүүнүн негизинде кеминде эки компоненттен турат да, триллионду кошкондо жогорку чеги 24-25 сөзгө чейин тизмектешет.

Татаал сан атоочтордун компоненттеринин өзара тизмектешүүсүн ондук сандардын (он бир, токсон тогуз), жүздүк сандардын (эки жүз токсон тогуз), миңдик сандардын (эки жүз токсон тогуз, миң төрт жүз алтымыш сегиз), миллиондук, миллиардык сандардын тизмектешүүсү деп бир нечеге бөлсө болот... Ошондо компоненттердин саны боюнча бөлүштүрсөк 11-12

моделге бөлүнөт. Биз татаал сан атоочтук кошмок сөздөрдү сан атооч+сан атооч же СА+СА деген гана бир модель катары карадык.

V тип. Тактоочтук кошмок сөздөр

Бул типтеги кошмок сөздөр, негизинен, сөз бириктирүү жолу аркылуу экиден кем эмес компоненттен турган сөздөр өзара тизмектешип бир бүтүндүккө айлануу менен пайда болот: Маселен: *бүгүн, быйыл, өгүнү, баарынан кийин, бир күнү, эч кайда, бир убакта, бир маалда, ар убак, ар качан, алда кайдан, жай баракат* ж.б.у.с. Мындай татаал тактоочтордун материалдык негизи ар кандай сөз топторунан болушу мүмкүн. Ушул өзгөчөлүгүнө ылайык татаал тактоочтук кошмок сөздөр 4 структуралык модел аркылуу уюшулат.

1. Модель Зат атооч + тактооч же ЗА+Т
2. Модель сан атооч+зат атооч же СА+ЗА
3. Модель ат атооч +ат атооч же АА+АА
4. Модель ат атооч+зат атооч же АА+ЗА

Бул главанын экинчи параграфы “**Атооч кошмок сөздөрдүн маанилик топтору**” деп аталат жана талдоого алынган факт-материалдар көрсөткөндөй, атооч кошмок сөздөр адам турмушунун, коомдук жашоонун баардык тарабын камтып, аларды бир нечелеген тематикалык топторго бөлүштүрүп жиктеп кароого мүмкүнчүлүк түзөт. Ушул өңүттөн алганда турмуштук, коомдук көрүнүш, кубулуштун, нерселердин өздүк жеке аты, атоосу катары атооч кошмок сөздөрдү улуттун этномаданиятын, дүйнөтаанымын, менталдык өзгөчөлүктөрүн айкындоочу, көрсөтүүчү өзөктүү тилдик бирдик деп эсептөөгө болот [Языков.номин. Общие вопросы, 1977; Мешков, 1984].

Ушул өңүттө кыргыз тилиндеги атооч кошмок сөздөрдү изилдеп-иликтөөнүн натыйжасында, алардын тигил же бул затты, нерсени, көрүнүш-кубулушту атоо мазмунуна, эмнени атагандыгына жараша аларды биз *адамдын өзүнө тиешелүү, адамзат коомуна тиешелүү, жаратылыш кубулуштарына тиешелүү, өсүмдүктөр дүйнөсүнө тиешелүү, жаныбарлар дүйнөсүнө тиешелүү* атооч кошмок сөздөр деп беш чоң топко бөлүштүрүүнү ылайык деп эсептеп отурабыз.

Бул главанын “Кошмок сөздөрдүн орфографияланышы” деген параграфында Кошмок сөздөрдүн орфографияланышында, эң алды, ошол кошмок сөздүн кошмок сөз катары статусуна, лексика-семантикалык бүтүндүккө ээ экендигине, лексема катары табиятына, маңыз-мазмунуна, компоненттердин ширелишкен, бөлүнгүс бүтүндүгүнө жана бир гана түшүнүктү атаган номинативдик бирдик экендигине басым коюлду.

Эң алгач кошмок сөздөрдүн жазылышы боюнча тунгуч кызыл профессор Касым Тыныстан уулу: “Кошмок сөздөр эки түрдүү жазылат: үндөштүк заңына көнгөн кошмок сөздөр кошулуп жазылат, маселен: *айаккап, табаккап, жолбашчы* ж.б.

Бири жоон, бири ичке болуп үндөштүк заңына көнбөгөн кошмок сөздөр ортосунан сызыкча менен айрылып жазылат: *ас-кер, би-рок, Ысык-*

Көл, жел-боо, бек-таш, бек-аалы” [Тыныстанов, 1927, 79-80-б.].

К.Тыныстанов 1934-жылы жарык көргөн “Проект новой орфографии киргизского литературного языка” аттуу эмгегинде “Еки сөздөн куралып, бир мааниге ээ болгон кошмок сөздөр, егер анын биринчиси сын атоочтук милдетин аткарып турбаса жана еки сөздөн куралган енчилүү аттар кошулуп жазылат. Маселен: *жолбашчы, колбашчы, Алатоо, белбоо, Асанбек, Атамбек, Бектемир, Тойчубай, Койчубай* ж.б. Бирок эки сөздүн бири сын атоочтук маанисин аткарып турса, айрым жазылат. Маселен: *Чоң Кемин, Кичи Кемин, аяк кап, самын кап, сары колот, темир жол, табак кап* ж.б.” [Тыныстанов, 1934, 30-б.].

1938-жылы К.Бакейев, И.Батманов, У.Бактыбайевдин “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” деген эмгеги жарык көрөт. Анда “Кыргыз СССРинин территориясындагы географиялык аттар (жердин аттары, пункттар, тоонун аттары) арасына сызыкча (-) коюлуп бөлөк жазылат да, ар бир сөздүн биринчи тыбышы баш тамга менен башталат. Мисалы: *Жалал-Абад, Кызыл-Суу, Жети-Өгүз, Чоң-Сары-Булак, Кетмен-Төбө* ж.б.

Эскертүү: *төрт сөз бирге жазылат: Каракол, Атбашы, Карасуу, Карабалта.*

Эки кошмок сөз бирге жазылат: *жолбашчы, бүткүлсойуздук*. Калган кошмок сөздөрдүн баарысы башка жазылат: *темир жол, беш жылдык, бел боо, төр ага* д.у.с.” [Бакейев, Батманов, Бактыбайев, 1938, 9-10-б.].

Бул авторлордо кошмок сөздөрдү жазуунун туура чечмеленген эреже-талабы жок, башаламан эле жаза беришет.

Кирилл графикасына негизделген орус алфавитине өткөндө 1940-жылы Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институтунун атынан “Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясы” деген аталышта эмгек жарык көрөт. Бул орфографияны түзгөндөр деле Бакейев, Батманов, Бактыбайевдер. Анткени ал мезгилде орус алфавитине өтүүбүз керек деп демилге көтөргөндөр, 1939-жылы гезиттерге макала жазгандар, орус алфавитине өтүү иштерин уюштургандар Батманов башында турган ушул топ болгон. Андан сырткары, жогорто белгиленгендей, 1938-жылы да ушул топ К.Тыныстанов камакка алынгандан кийин “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” деген ат менен латын алфавитинде китеп чыгарышкан. 1940-жылы орус алфавитине өткөндө ошол 1938-жылы жазган эле орфографиясын орустун алфавити менен беришкен. Муну эки басылышты салыштырганда эле ачык көрүүгө болот.

1950-жылы И.В. Сталиндин тил жөнүндөгү айтылуу эмгегинен кийин, СССРде улуттук тилдердин өнүгүшү, анын алфавит системасы, орфографиясы, грамматика, лексикология маселелерине карата болгон мамиле бир топ өзгөргөндүгү белгилүү. Улуттук тилдерге тиешелүү баардык маселе СССРдеги идеологиялык жагдайга жана анын кызыкчылыгына жараша аныкталуу жолуна түштү. Ушул учурда Батманов башында турган баягы топ айтылган идеологияга ылайыктап кыргыз тилинин алфавит системасын, орфографиясын кайра карап чыгууга

киришкендигин көрөбүз.

Кошмок сөздөрдүн жазылышы боюнча кыргыз тил илиминдеги практиканы карап көрсөк, баардык учур үчүн бир жагдай мүнөздүү экендиги байкалат. К.Тыныстановдон баштап ким кошмок сөздөрдүн жазылышы жөнүндө сунуш айтса, баардыгы тең алардын да айрымдарын бириктирип, айрымдарын бөлөк-бөлөк жазууну сунуш кылышат. Бирок бириктирип жазууну сунушташкандар да, бөлөк-бөлөк жазууну сунушташкандар да кошмок сөздөрдүн баардыгын тең эле же бириктирип, же бөлөк-бөлөк жазууга эч мүмкүн эмес экендигин толук сезишет, андай кылууга болбостугун жакшы билишет, туура түшүнүшөт. Ошондуктан аларды экиге бөлүп, лексикалык маанилерин толук сактаган компоненттерден турса бөлөк, лексикалык маанилери күнүрттөнүп, өз алдынча колдонулбаса, бирге жазуу керек деп жүрүшөт. Бирок конкреттүү кайсы кошмок сөздү бириктирүү керек, кайсынысын бөлөк жазуу керек деген жерде гана талаш чыгат. Биздин изилдөөбүздө кошмок сөздөрдүн структура-грамматикалык типтери жана ал типтердин моделдери талдоого алынды, кандай моделдер колдонулаары көрсөтүлдү. Ошол материалдарга таянуу менен жана кошмок сөздөрдүн жазылышын аныктаган жогорку принциптерди жетекчиликке алуу менен, кыргыз тилиндеги кошмок сөздөрдүн кайсылары бирге, кайсылары бөлөк жазылаарын көрсөткөн сөздүк түзүп чыгуу жагын да ойлонушубуз зарыл.

Ошондуктан, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги кошмок сөздөрдү терип-тепчип жыйнап сөздүгүн түзүү зарыл болсо, экинчиден, аларды кыргыз тилинин сөздүгүнө кошуп ар бирин өзүнчө макала катары реестрге чыгаруу зарыл экендиги негизги милдет катары коюлуп отурат, үчүнчүдөн, лексикализацияланып кеткен кошмок сөздөрдүн баарын бириктирип жазууну практикалашыбыз өтө зарыл, анткени алар лексикалык бирдик, лексема катары бир гана түшүнүктүн атоосу. Ошондо эркин сөз айкашы менен кошмок сөздү формалдык жана мазмундук жактан айырмалаган болобуз.

Жыйынтыгында, изилдөөдө талкууланган маселелер, андан алынган натыйжа, жыйынтыктар жалпылаштырылып корутунду катары берилди.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. **Ураимов К.О.** Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр маселесине карата [Текст] / Ураимов К.О. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы: 9. –Б., 2012, 140-148 б.(174б.).
2. **Ураимов К.О.** Сөздөрдүн өз ара айкашаалуу мүмкүнчүлүгү [Текст] / Ураимов К.О. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы: 9. –Б., 2012, 148-157 б. (174б.).
3. **Ураимов К.О.** Сөз тизмеги термини жана анын көлөмү [Текст] / Ураимов К.О. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы: 13. –Б., 2014, 173-180 б. (203б.).

4. **Ураимов К.О.** Татаал сөздөрдү изилдөөнүн жалпы маселелери [Текст] / Ураимов К.О. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы: 14. –Б., 2014, 169-176 б.(188б.).
5. **Ураимов К.О.** Татаал сөздөрдүн алгачкы түрк грамматикаларында каралышы [Текст] / Ураимов К.О. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы: 14. –Б., 2014, 176-181 б. (188б.).
6. **Ураимов К.О.** Развитие научно-теоретических взглядов в исследовании сложных слов в кыргызском языкознании [Текст] / Ураимов К.О. // Вестник науки и образования. – №5 (17). –Иваново, РФ. 2016.-С.50-53. (94с.).
7. **Ураимов К.О.** Изучение сложных слов в общей тюркологии [Текст] / Ураимов К.О. // Проблемы современной науки и образования/ Problems of modern science and education. –№10 (52). – Иваново, РФ. 2016, С.121-124. (186с.).
8. **Ураимов К.О.** Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн өзара тизмектешүү мүмкүнчүлүгү [Текст] / Ураимов К.О. // Академик Б.Ө.Орузбаева жана филология маселелери. – Б., 2016, 79-90 б. (302б.).
9. **Ураимов К.О.** Татаал сөздөрдү классификациялоо принциптери [Текст] / Ураимов К.О. // ОШ МУнун жарчысы. Чыгарылышы:5. –Ош, 2017, 235-240 б. (293б.).
10. **Ураимов К.О.** Атооч кошмок сөздөрдүн маанилик топтору [Текст] / Ураимов К.О. // “Юнусалиев окуулары - 2017” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. КР УИА. –Б., 2017, 318-325 б. (364б.).
11. **Ураимов К.О.** Татаал сөздөрдүн кыргыз тилиндеги алгачкы грамматикаларда изилдениши [Текст] / Ураимов К.О. // Известия вузов Кыргызстана. 2017192-197 б. (209б.).
12. **Ураимов К.О.** Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн кийинки эмгектерде изилдениши [Текст] / Ураимов К.О. // Известия вузов Кыргызстана. 2017. 197-202 (209 б.).

Ураимов Кубанычбек Омуралиевичтин “Кыргыз тилиндеги кошмок сөздөр жана алардын тутумдук, маанилик, функционалдык бүтүндүгү” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

Резюмеси

Негизги сөздөр: татаал сөз, кошмок сөз, структура, маани, функция, сөз тизмеги, сөз айкашы, мотивация, номинация, экинчи номинация, тип, схема, модель, сөз бириктирүү, валенттүүлүк, аналитизм, орфография, лексикалашуу ж.б.

Изилдөөнүн **объектиси:** кыргыз тилиндеги жалпы эле кошмок сөздөр, **предмети** – атооч кошмок сөздөр жана алардын лингвистикалык табияты, структуралык, маанилик типтери, моделдери, жаралуу, өнүгүү жана экинчи номинация маселелери.

Изилдөөнүн **максаты** – кыргыз тилиндеги атооч кошмок сөздөрдүн аналитикалык-номинативдик, лексика-синтаксистик бирдик катары лингвистикалык табиятын жана тилдин лексика-грамматикалык системасындагы оордун аныктоо.

Изилдөөнүн **илимий жаңылыгы.** Изилдөө ишинде кыргыз тилиндеги атооч татаал сөздөрдүн кошмок сөз түрү алгачкы жолу ар тараптуу жана терең талдоого алынып, алардын лингвистикалык табияты ачылып, негизги дискреттик белгилери аныкталып, жасалуу жолдору көрсөтүлдү, структуралык типтери менен үлгү-моделдери айкындалып, өнүгүү, калыптануу законченемдүүлүктөрү белгиленди. Кошмок сөздөр, бир жагынан, номинативдик лексикалык-семантикалык бирдик катары нерсенин, заттын, кубулуш-көрүнүштүн экинчи номинациядагы жеке атоосу экендиги, экинчи жагынан, номинативдик лексика-синтаксистик бирдик катары аналитикалык тизмек экендиги сөз бириктирүү механизми аркылуу аныкталды.

Изилдөөнүн **илимий натыйжалары, жыйынтыктары** кыргыз тил илиминде сөз жасоо теориясынын андан ары өнүгүшүнө, сөз бириктирүү механизминин дагы такталышына, мотивация, номинация теорияларынын кеңири колдонулушуна үлүш кошуу менен, кошмок сөз проблемасынын илимий маселелеринин белгилүү деңгээлде талкууланышына өбөлгө түзөт, практикалык маселелеринин чечилишине байланышкан жаңы изилдөөлөргө жол ачат.

Колдонулуу чөйрөсү. Диссертациянын жыйынтыктары илимий изилдөөчүлүк, билим берүүчүлүк мааниге ээ. Изилдөөдө каралган маселелер кыргыз тил илиминин, жалпы эле түркологиянын теориялык базасын кеңейтет, чыңдайт жана ономасиология, семасиология, номинацияга байланыштуу кийинки изилдөөлөр үчүн таяныч боло алат. Чогултулган факт-материалдар, илимий жоболор, лексикография, лексикология, номинация боюнча курстар үчүн теориялык база катары пайдаланылат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Ураимова Кубанычбека Омуралиевича “Составные слова в кыргызском языке и их структурная, семантическая, функциональная целостность” на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: сложное слово, составное слово, структура, значение, функция, сочетание слов, словосочетание, мотивация, номинация, вторичная номинация, тип, схема, модель, словообразование, словосложение, валентность, аналитизм, орфография, лексикализация.

Объект исследования - составные слова в кыргызском языке.

Предмет исследования – именные составные слова и вопросы, касающиеся их лингвистической природы, структурных, семантических типов, моделей, образования, развития и вторичной номинации.

Цель исследования– определение лингвистической природы и места именных составных слов как аналитико-номинативных, лексико-синтаксических единиц в лексико-грамматической системе кыргызского языка.

Научная новизна исследования.В работе впервые на основе разностороннего и глубокого анализа рассмотрены один из видов именных сложных слов–именные составные слова, составляющие отдельную лексическую группу общего лексического фонда кыргызского языка. Составные слова рассмотрены, с одной стороны, как номинативная лексико-семантическая единица, обозначающая вторичную номинацию предметов, явлений и понятий и, с другой стороны, как аналитические сочетания, механизм образования которых реализуется путем словосложения. Предприняты попытки показать роль именных составных слов в обогащении лексического фонда языка за счет внутренних ресурсов и возможностей самого языка.

Результаты исследования могут послужить предпосылкой для дальнейшего развития теории словообразования в области кыргызского языкознания, следовательно, они могут пролить свет на механизм словосложения, а также способствовать широкому применению теорий мотивации и номинации. Полученные результаты мы можем рассматривать могут в будущем открыть перспективу для новых исследований, в которых, несомненно, будут решаться вопросы и практического характера.

Область применения: Результаты, полученные в ходе исследования, имеют научно-исследовательское и образовательное значение. Теоретические вопросы, рассмотренные в исследовании, могут способствовать расширению теоретической базы тюркологии в целом, и кыргызского языкознания в частности. Научные положения диссертации могут служить в качестве теоретической основы, базы для дальнейших исследований в таких областях, как ономазиология, семасиология и номинация, а также могут быть применены при проведении курсов по лексикографии, лексикологии и номинации.

SUMMARY

of the dissertation of Uraimov Kubanychbek Omuralievich "Compound words in the Kyrgyz language and their structural, semantic, and functional integrity" for the academic degree of Candidate of Philology in specialty 10. 02. 01 - Kyrgyz language.

Keywords: compound word, compound word, structure, meaning, function, combination of words, motivation, nomination, secondary nomination, figurative meaning, type, scheme, model, word formation, valency, analytic, spelling, lexicalization .

The object of research is compound words in the Kyrgyz language.

The subject of the research is nominal compound words and questions relating to their linguistic nature, structural, semantic types, models, education, development and secondary nomination.

The goal of the study is to determine the linguistic nature and place of nominal compound words as analytical-nominative, lexical-syntactic units in the lexical-grammatical system of the Kyrgyz language.

Scientific novelty of the study. In the work, for the first time on the basis of a comprehensive and in-depth analysis, one of the types of nominal complex words-nominal compound words which form a separate lexical group of the general lexical fund of the Kyrgyz language have been considered. That is, compound words are considered, on the one hand, as a nominative lexico-semantic unit denoting the secondary nomination of objects, phenomena and concepts, and, on the other hand, they are defined as analytic combinations, the formation mechanism of which is realized by word formation.

The results of the research can serve as a prerequisite for the further development of the theory of word formation in the field of Kyrgyz linguistics, therefore, they can shed light on the mechanism of word composing, and also promote the wide application of theories of motivation and nomination. Ultimately, on the basis of the obtained results, we can consider the scientific and theoretical issues concerning compound words in a completely new perspective, which may open the horizon for new research in the future, in which, undoubtedly, questions of a practical nature will be solved.

Scope: The obtained results during the research are of scientific and educational importance. In addition, the facts and materials, the scientific provisions of the thesis can serve as a theoretical basis, the basis for further research in such areas as onomasiology, semasiology and nomination, and can also be applied in courses on lexicography, lexicology and nomination.

Басууга 20.08.2018-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,6 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368

e-mail: talant550@gmail.com